

Sergiusz Leończyk¹

Polska diaspora na Syberii na łamach prasy syberyjskiej w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku

Streszczenie

W XIX wieku na terenach azjatyckich Cesarstwa Rosyjskiego, a szczególnie na Syberii, formowała się diaspora polska. Na przełomie XIX i XX wieku rozpoczął się dynamiczny rozwój społeczności polskiej na Syberii. Polacy stali się zauważalną częścią syberyjskiego społeczeństwa na równi z Rosjanami, rdzennymi ludami, Żydami i Niemcami. Stosunek do Polaków można zaobserwować na podstawie publikacji prasowych w lokalnych periodykach II połowy XIX i początku XX wieku. Jeżeli w latach 80. XIX wieku takich publikacji było niewiele, to w latach 1890–1914 ich liczba znacznie wzrosła. Przełomowym momentem dla diaspery polskiej na Syberii były lata 1918–1919. Wynikało to z uzyskania przez Polskę niepodległości i repatriacji Polaków do ojczyzny.

Słowa kluczowe: Syberia, prasa, diaspora polska, adaptacja, życie codzienne

The Polish diaspora in Siberia in the Siberian press in the second half of the 19th and early years of the 20th centuries

Abstract

In the 19th century in the Asian territories of the Russian Empire – especially in Siberia – the process of forming a Polish diaspora was observable. At the turn of the 20th century the Polish community in Siberia began to develop dynamically. Poles became a vital part of the Siberian society alongside Russians, indigenous peoples, Jews and Germans. The attitude of the Siberian society towards Poles can be observed in press publications found in Siberian periodicals from the second half of the 19th to the begin-

¹ Dr hab. Sergiusz Leończyk, prof. UwS, Instytut Historii, Uniwersytet w Siedlcach, ul. Żytunia 39, 08-110 Siedlce, e-mail: sergiusz.leonczyk@uws.edu.pl, nr ORCID 0000-0003-1459-982X.

ning of the 20th century. Scarcely issued in the 1880s publications of this kind became much more numerous between 1890-1914. The breakthrough period for the Polish diaspora in Siberia were the years 1918-1919, which was related to Polish independence and the ensuing repatriation of Poles to their homeland.

Keywords: Siberia, press, Polish diaspora, adaptation, everyday life

Wstęp

W XIX wieku na terenach azjatyckich Cesarstwa Rosyjskiego, a szczególnie na Syberii, formowała się diaspora polska. W drugiej połowie XIX wieku jednym z głównych centrów życia kulturalnego diaspory polskiej na Syberii było miasto Tomsk. Oprócz Tomska duże skupiska polskie znajdowały się w Omsku, Tobolsku, Krasnojarsku i Czymie. Na początku XX wieku nastąpił dynamiczny rozwój diaspory na Syberii. Składała się już nie tylko z byłych zesłańców, nierzadko pozostających na Syberii, gdyż mieli tu swoje rodziny, krąg znajomych, prowadzili tu działalność gospodarczą czy naukową. Nową diasporę tworzyli dobrowolni emigranci z Królestwa Polskiego i Kraju Zachodniego. Na Syberii osiedlała się część wysłużonych żołnierzy, lekarzy wojskowych, urzędników i „stypendystów”, czyli absolwentów szkół wyższych i zawodowych, którzy musieli odsłużyć skarbowe zapomogi na naukę. Oprócz tego istniała też emigracja zarobkowa, rekrutująca się w większości z inżynierów i mechaników wyjeżdżających na budowę kolei transsyberyjskiej oraz lekarzy (Leończyk 2021: 14–15). Na podstawie rosyjskich danych statystycznych i spisów ludności z lat 1910–1912 możemy szacować, że na Syberii przebywało około 52 tys. Polaków; w poszczególnych regionach stanowili do 6% ogółu mieszkańców. Szacuje się, że przed 1914 r. diaspora polska na Syberii powiększyła się do 70 tys. osób (Wiśniewski 2019: 63, 66). Wraz z rozpoczęciem I wojny światowej na terytorium Rosji napływały fale uchodźców oraz jeńców z podzielonej wówczas zaborami na trzy części Polski. W tym czasie na Syberii znajdowało się około 400 tys. Polaków (Najdus 1967: 41).

Celem artykułu jest analiza publikacji prasowych ukazujących się w syberyjskich periodykach od lat 80. XIX wieku do roku 1919, kierowanych do Polaków, przedstawicieli polskiej diaspory na Syberii. Analiza relacji prasowych powinna dać odpowiedź na pytanie: jak administracja rosyjska i ludność syberyjska odnosiły się do Polaków mieszkających na Syberii?

Analiza została przeprowadzona na podstawie zasobu zachowanych gazet syberyjskich, częściowo dostępnych w wersji cyfrowej. Większość roczników tej prasy znajduje się w czytelni czasopism Rosyjskiej Biblio-

teki Narodowej w Sankt Petersburgu i jest dostępna dla badaczy. Brakujące egzemplarze można znaleźć w archiwach centralnych oraz miejskich i obwodowych bibliotekach na terenie Syberii. Niestety, nie wszystkie egzemplarze z XIX wieku są dostępne obecnie trwają poszukiwania brakujących numerów gazet oraz ich digitalizacja.

Temat ten jest zbadany w niewielkim stopniu. W ramach projektu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki opracowane zostały pamietniki, listy i publicystyka powstałe na terenie Syberii Zachodniej na przełomie XIX i XX wieku (*Zesłańcy postyczniowi...* 2019).

Polacy na łamach prasy syberyjskiej w drugiej połowie XIX wieku

Wśród wydawanej na terenie Syberii w drugiej połowie XIX wieku prasy prawdziwy głos opinii publicznej prezentowało tylko kilka gazet. To przede wszystkim gazety irkuckie „Sibir” (Syberia) (1873–1887) i „Vostochnoye Obozreniye” (Przegląd Wschodni) (1882–1906) oraz gazety tomskie „Sibirskaya Gazeta” (Gazeta Syberyjska) (1881–1887) i „Sibirskiy Vestnik Politiki, Literatury i Obshchestvennoy Zhizni” (Syberyjski Zwiastun Polityki, Literatury i Życia Społecznego) (1885–1905). Związane to było z dużym nakładem tych gazet, np. pismo „Vostochnoye Obozreniye” (Przegląd Wschodni) ukazywało się przed zamknięciem w nakładzie ponad 20 000 egzemplarzy, ale przede wszystkim z aktywną postawą dziennikarzy, którzy pomimo cenzury nie bali się wypowiadać w głośnych dyskusjach społecznych. „Artykuły w takich gazetach nierzadko uznawane były za prawdziwy wyrok w sprawach, w których nie zgadzały się z wyrokami sądów cywilnych” (Yermolinskiy 1985).

W różnym czasie z syberyjskimi gazetami współpracowali przedstawiciele niemal wszystkich zrodzonych w XIX i XX wieku prądów politycznych i ideologicznych Rosji: dekabryści, pietraszewscy, narodnicy rewolucyjni, w tym i Polacy. Większość z nich uważała, że głównym ich obowiązkiem jest popularyzacja i adaptacja pomysłów i teorii, które przywieźli z europejskiej części Rosji, do warunków syberyjskich. W taki sposób prasa stawała się pośrednikiem pomiędzy inteligencją a narodem.

Badanie wyżej wymienionych gazet przeprowadzone przez Anastazję Krużaliną w jej rozprawie doktorskiej pt. *Kwestia narodowościowa w opinii publicznej Sybiraków w drugiej połowie XIX wieku (na materiałach pochodzących z prasy)* (Kruzhalina 2013) wykazało, że ludność syberyjska była szczególnie zainteresowana różnorodną tematyką związaną z narodowościami zamieszkującymi Syberię: „rdzennymi mieszkańcami Syberii”, „Żydami”, „Niemcami”, „Polakami”.

Największa liczba artykułów w syberyjskich periodykach była poświęcona problemom oraz codziennym potrzebom rdzennych mieszkańców Syberii (218 artykułów) (Kruzhalina 2010). Znaczna część publikowanych treści dotyczyła kwestii Żydów (102 artykuły), natomiast liczba tekstów na temat Niemców nie była wielka (29 artykułów). Nieliczna diaspora Niemców zamieszkujących Syberię, a także odległość regionu od problemów społecznych i politycznych Rosji europejskiej były powodem tego, że kwestia niemiecka nie miała tak dużego znaczenia w prasie syberyjskiej (Kruzhalina 2013a). Stosunkowo niewielka liczba 28 artykułów – prawie tyle co dotyczących Niemców – poświęcona była w regionalnych gazetach tematyce polskiej. Redakcje gazet ograniczały się do krótkiego przeglądu polityki rosyjskiego rządu, jak też kilku publikacji opisujących wydarzenia powstania zabajkalskiego (Kruzhalina 2013b). Większa część z tych 28 tekstów została opublikowana w 1883 r. w związku z wydanym 15 maja 1883 r. manifestem amnestyjnym. Amnestia dotyczyła pozostających jeszcze na zesłaniu uczestników powstania styczniowego (Brus, Kaczyńska, Śliwowska 1992: 156).

Najbardziej znany jest artykuł opublikowany 31 lipca 1883 r. w irkuckiej gazecie „Sibir”. Nieznany autor tego niewielkiego tekstu zadaje na początku pytania: Czy działalność polskich zesłańców, ich postawy i zachowanie miały szansę oddziaływania na miejscową ludność? Kim byli dla niej polscy „przestępcy” i jaką pozostawili po sobie opinię? Jaki ślad zostawiają tutaj i jakie wspomnienia o tym kraju i jego mieszkańcach zabiorą ze sobą? Rosyjski autor zastrzegł, że „na ostatnie nie nam, oczywiście, odpowiadać”. Dostrzegł on i opisał sporo przykładów zasług Polaków w różnych dziedzinach syberyjskiego życia, m.in. w przemyśle, handlu, rzemiośle, rolnictwie, ogrodnictwie. Podkreślił naukowy wkład zesłańców przyrodników w poznawanie Syberii i bardzo wysoko ocenił pracę lekarzy. Zauważył także wniesione przez Polaków w tamtejszą społeczność polskie cechy narodowe, takie jak „uczciwość, opanowanie, takt i nieprzeciętne, od razu rzucające się w oczy, humanistyczne wykształcenie” („Sibir” 1883, nr 31: 3). W numerze 48 tej samej gazety z 1883 r. o zesłanych Polakach napisano, że „nauczycielstwo, którym zajmowało się bardzo wielu wykształconych, (...) dało pole do rozpowszechniania się nauki i cywilizacji” („Sibir” 1883, nr 48: 2). Artykuły opublikowane w 1883 r. świadczą o tym, że zasługi polskich zesłańców zostały docenione przez syberyjską społeczność. Przedstawiciele diaspor polskiej drugiej połowy XIX wieku byli aktywni w sferze pracy, gospodarki, kultury, nauki i sztuki.

Jeżeli chodzi o wkład Polaków w rozwój nauki syberyjskiej czy rosyjskiej, warto tu wymienić pierwsze publikacje naukowe autorstwa polskich zesłańców opublikowane w syberyjskich periodykach. Wśród

takich zesłańców należy przypomnieć postać Maksymiliana Marksa (Marks 2021), uczonego meteorologa, który mieszkał w Jenisejsku od 1869 r. do śmierci w 1893 r. Swoje obserwacje meteorologiczne oraz tabele czasu dla poszczególnych miast guberni jenisejskiej Marks opublikował w 1891 r. na stronach krasnojarskiej gazety „Yeniseyskiye Gubernskiye Vedomosti” (Jenisejskie Wiadomości Gubernialne), oficjalnego organu prasowego gubernatora jenisejskiego („Yeniseyskiye Gubernskiye Vedomosti” 1891, nr 14: 9–10).

W obszernym sprawozdaniu o pracach stacji meteorologicznej oraz o działalności Marksa jako meteorologa i kierownika stacji na łamach tejże gazety pisze G. Chotunczew („Yeniseyskiye Gubernskiye Vedomosti” 1891, nr 19: 5–7; 19: 13), który niejednokrotnie wymienia „monumentalną” jego zdaniem pracę Maksymiliana Marksa *Klimat Jenisejska na podstawie dwunastu lat obserwacji (1871–1883)*, opublikowaną w naukowym periodyku „Zapiski Cesarskiej Akademii Nauk” w Sankt Petersburgu” („Zapiski Imperatorskoy Akademii Nauk” 1887, nr 55: 133–163).

Badania polskiego zesłańca oraz organizacja prac naukowych nie ograniczały się do miasta Jenisejsk. Założył on także stacje meteorologiczne w Turuchańsku oraz we wsi Golczycha u ujścia rzeki Jenisej. „Cechowały go szczególna baczność i rozważa, dzięki temu jego obserwacje uzyskały wysoką wartość naukową” (Sukhova 1964: 120). Obserwacje z tych stacji meteorologicznych zostały wysłane do Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego. Weszły one do „Repertorium für Meteorologie” – wydania Głównego Obserwatorium Fizycznego w Petersburgu (tamże: 121).

Wcześniej spotykamy informację o Marksie w wydawnictwie tomskim „Sibirskaya Gazeta” (Gazeta Syberyjska). Z działu „Korespondencje” z 1883 r. dowiadujemy się, że rada opiekuńcza gimnazjum w Jenisejsku, wzięwszy pod uwagę profesjonalizm i kłopoty finansowe Marksa, starała się o jego nominację na nauczyciela matematyki. Kandydatura ta nie została jednak zatwierdzona ze względu na podeszły wiek meteorologa, około 60 lat („Sibirskaya Gazeta” 1883 nr 12: 308). Nie mając możliwości podjęcia pracy w miejskim gimnazjum, Marks poświęcił się nauce i publicystyce naukowej. Aktywnie umieszczał publikacje w czasopiśmie historycznym „Russkaya Starina” (Rosyjska Starożytność) na tematy, które nie były ściśle związane z naukami przyrodniczymi. Ogłosił m.in. esej o swoim przyjacielu orientaliście Kajetanie Kossowiczu („Russkaya Starina” 1886, t. 52, nr 12: 605–620), o rosyjskim myślicielu i działaczu społecznym Michaile Butaszewiczu-Pietraszewskim („Russkaya Starina” 1889, t. 62, nr 5: 405). Maksymilian Marks pisał także artykuły o tematyce popularnonaukowej do ga-

zety „Vostochnoye Obozreniye” (Przegląd Wschodni), która ukazywała się w Petersburgu, a potem w Irkucku. Publikacje artykułów w czasopismach Petersburga, Irkucka i Tomska przynosiły zesłańcowi pod koniec jego życia pewne i niemałe dochody w postaci honorariów (Nikolayev 1928: 114). Sołomon Czudnowski, zesłaniec i publicysta tomskiego periodyku „Sibirskaya Gazeta”, osobiście spotkał się z Marksem niedługo przed jego śmiercią i wspominał o tym spotkaniu po wielu latach. Czudnowski stwierdził, że meteorolog był szanowany nie tylko w swoim gronie zesłańcym, ale także przez zarządców karteli złota i miejscowej administracji. Czudnowski wysunął również tezę, dlaczego Marks nie skorzystał z amnestii i pozostał w Jenisejsku: „Pozwolono mu wyjechać do Rosji europejskiej, ale z zastrzeżeniem zamieszkania w Królestwie Polskim i Kraju Zachodnim. Tego Marks nie zaakceptował i pozostał w Jenisejsku” (Chudnovskiy: 1934: 233–234).

Wzmianki o postępującym procesie adaptacji, a raczej asymilacji amnestionowanych polskich zesłańców w latach 80. XIX wieku można zaobserwować, przeglądając korespondencje do prawosławnego wydania gazety „Yeniseyskiye Yeparkhial'nyye Vedomosti” (Jenisejskie Wiadomości Diecezjalne). Dotyczą one powstających małżeństw międzywyznaniowych, a także reakcji kleru prawosławnego na pojawienie się nowych katolickich parafii w guberni („Yeniseyskiye Yeparkhial'nyye Vedomosti” 1886, 1895, 1896, 1897, 1899, 1900, 1901, 1903, 1904, 1905).

Niewątpliwie w powszechnej ocenie samych mieszkańców Syberii (jak i wszystkich badających losy mieszkających tam Polaków) Polacy w drugiej połowie XIX wieku przyczynili się do zagospodarowania Syberii i jej rozwoju gospodarczego, kulturalnego i cywilizacyjnego (Nowiński 1995: 36–41).

Życie codzienne Polaków na łamach tomskich i tobolskich gazet przełomu XIX i XX wieku

Najwięcej informacji o życiu Polaków znajdujemy w opisie działalności wspólnot katolickich na przełomie XIX i XX wieku. Wydarzenia organizowane i przeprowadzane przez te wspólnoty niejedną raz skupiały uwagę dziennikarzy. Sprzyjał temu z jednej strony charakter koncertów i wieczorów, z drugiej zaś aktywny w nich udział znanych mieszkańców Tomska, a także gości spoza miasta. Na przykład jeden z wieczorów tanecznych organizowanych przez Towarzystwo Rzymskokatolickie na rzecz sierocińca odwiedził gubernator tomski, generał major Asinkrat Łomaczewski („Tomskiy Listok” 1897, nr 86: 3). W marcu 1897 r. w tom-

skim kościele katolickim odbył się koncert charytatywny znanej śpiewaczki operowej, diwy petersburskich i moskiewskich teatrów Natalii Sikorskiej. Środki uzyskane z koncertu przekazała ona na rzecz tegoż sierocińca („Tomskiy Listok” 1897, nr 66: 2).

Życie kulturalne i religijne diaspory polskiej w Tomsku dosyć szeroko przedstawia tomska gazeta „Sibirskiy Vestnik” (Syberyjski Posłaniec). Informacje te zazwyczaj zamieszczano w rubrykach „Syberyjska kronika”, „Miejskie informacje” oraz „Miejscowa kronika”. Na stronach tej gazety można prześledzić wszystkie etapy założenia i pierwsze lata działalności dobroczynnego stowarzyszenia przy Kościele rzymskokatolickim. W styczniu 1895 r. pojawiła się zapowiedź zebrania w domu parafialnym przy kościele rzymskokatolickim członków parafii, którzy chcieliby przynależeć do dobroczynnego stowarzyszenia. Celem spotkania było zorganizowanie grupy chętnych i założenie organizacji („Sibirskiy Vestnik” 1895, nr 12 (dodatek): 1). 30 stycznia 1895 r. w gazecie została zamieszczona krótka relacja z wyborów członków zarządu nowo powstającego stowarzyszenia dobroczynnego przy rzymskokatolickiej parafii. W materiale przedstawione były nazwiska wybranych członków i podkreślone znaczenie organizacji niosącej pomoc, która miała działać na rzecz potrzebujących. Kolejnym krokiem stowarzyszenia miało być wyłożenie „drobnego” kapitału i rozpoczęcie działalności („Sibirskiy Vestnik” 1895, nr 13: 2). 4 marca 1897 r. ukazała się informacja o zebraniu członków dobroczynnego stowarzyszenia działającego przy rzymskokatolickim kościele. Podczas spotkania przedstawiono raport z działalności organizacji za 1896 rok oraz wybrano zarząd stowarzyszenia na rok 1897 („Sibirskiy Vestnik” 1897, nr 50: 3). Natomiast 29 stycznia 1902 r. w tejże gazecie można było przeczytać, że odbył się bal przebierańców organizowany w celu pozyskania funduszy na działalność domu dla bezdomnych dzieci działającego przy parafii rzymskokatolickiej. Jak można przeczytać w notatce, dzięki hojności darczyńców udało się zebrać 422 ruble („Sibirskiy Vestnik” 1902, nr 24: 3).

Inna tomska gazeta – „Sibirskaya Zhizn” (Życie Syberyjskie) – poświęciła kilka informacji działalności rzymskokatolickiego dobroczynnego stowarzyszenia oraz budowie przytułku rzymskokatolickiego. „Dwupiętrowy budynek przybrał już zewnętrzny kształt. Pozostało zadbanie o wnętrze. Budynek jest «dosyć piękny»” („Sibirskaya Zhizn” 1898, nr 115: 2). Bal przebierańców, który opisywał w styczniu 1902 r. „Sibirskiy Vestnik”, na łamach „Sibirskoy Zhizni” był przedstawiony szerzej, aż na dwóch stronach: „W porównaniu z poprzednim balem na przedsięwzięciu pojawiło się mniej uczestników. Przyczyną mógł być fakt, że w ciągu tygodnia zorganizowano dwa bale. Pierwsze miejsca za kostiumy przyznano:

w kategorii żeńskiej – za narodowy polski kostium; w kategorii męskiej – za maskę przypominającą twarz Mickiewicza” („Sibirskaya Zhizn” 1902, nr 24: 2–3).

W gazecie „Golos Tomska” (Głos Tomska), która wydawana była dosyć krótko, a właściwie tylko przez rok (1907–1908), też można znaleźć dwie informacje o wydarzeniach w diasporze polskiej. 12 stycznia 1908 r. w Tomsku odbył się polski wieczór taneczny, podczas którego zbierano fundusze na potrzeby katolickiego stowarzyszenia dobroczynnego. Impreza trwała od godziny 9 wieczorem do 4 w nocy („Golos Tomska” 1908, nr 10: 3). Natomiast 4 maja 1908 r. w dziale „Miejscowa kronika” ogłoszono zapowiedź spotkania członków rzymskokatolickiego dobroczynnego stowarzyszenia („Golos Tomska” 1908, nr 97: 3).

„Sibirskaya Mysl” (Myśl Syberyjska) była to gazeta codzienna wydawana w latach 1906–1907 w miejsce „Sibirskoj Zhizni”, zablokowanej przez administrację miasta na 6 miesięcy. Po wznowieniu „Sibirskoj Zhizni” „Sibirskaya Mysl” zakończyła działalność. W krótkim okresie wydawania tego tytułu ukazała się jedyna z kręgu polskości informacja o studenckim wieczorze tanecznym. Ogłoszenie pod nazwą „Polski czwartek” na drugiej stronie dziennika, w dziale „Miejscowe życie”, zapraszało na wieczór taneczny, z którego środki miały być przeznaczone dla potrzebujących studentów Polaków oraz dzieci katolickich („Sibirskaya Mysl” 1907, nr 84: 2).

Syberyjskie periodyki rzucają również światło na rozwój przedsiębiorczości w drugiej połowie XIX wieku. Jak wielokrotnie podkreślali badacze historii gospodarczej tego stulecia, jedną z cech charakterystycznych syberyjskiej gospodarki było to, że przedsiębiorstwa rodzinne zazwyczaj upadały po śmierci swoich założycieli. Z reguły spadkobiercy roztrwaniali majątek albo bankrutowali z powodu nieudolnego prowadzenia interesu. Najbardziej wymownym przykładem jest handlowo-przemysłowe przedsiębiorstwo tomskiego kupca pierwszej gildii², Polaka Bolesława Chocimskiego, który zostawił swoim spadkobiercom znaczny kapitał. Główna część przedsiębiorstwa pozostała w rękach wdowy – Mariny Chocimskiej. W 1881 r. ściągала ona w sądach z dłużników zaległe wpłaty z odsetkami na podstawie weksli („Tomskiye Gubernskieye Vedomosti” 1881, nr 5: 2). W 1883 r. cały majątek Chocim-

² Pierwsza gildia kupiecka w Rosji w XVIII–XX w. oznaczała przynależność do grupy zamożnych kupców. Obowiązywał podział na trzy kategorie w zależności od posiadanego kapitału. Gildie zostały wprowadzone od 1851 r. w Królestwie Polskim. Kupiec pierwszej gildii często posiadał własne zakłady, fabryki, statki, zajmował się handlem międzynarodowym i zgodnie z prawem był razem z synami zwolniony od służby wojskowej. Znanym Polakiem wśród kupców pierwszej gildii był Alfons Kozieli-Poklewski. Zob. Fiel 1999.

skiej został jednak aresztowany, jak stwierdzono, „aby zabezpieczyć Chotimską przed karą w sprawie nieprawidłowości przy budowie bolszekosulskiego mostu, znajdującego się w okręgu maryjskim, a także w innych sprawach...” („Tomskiye Gubernskiye Vedomosti” 1883, nr 13: 130). Miesiąc później (13 kwietnia 1883 r.) „decyzją Tomskiego Sądu Okręgowego kupcowa pierwszej gildii Marina Chocimska zostaje niewypłacalnym dłużnikiem” („Tomskiye Gubernskiye Vedomosti” 1883, nr 17: 177). Przykładów takich było wiele.

W publikacjach syberyjskiej prasy szczególne miejsce zajmowały dwie gałęzie przemysłu spożywczego, w których Niemcy, Polacy i Żydzi odgrywali wiodącą rolę. To gorzelnictwo oraz browarnictwo. Jednym z „królów wódki” na Uralu i Syberii był Polak Alfons Kozieł-Poklewski, który rozpoczął swoją działalność w 1863 r. Do lat 90. XIX wieku dzięki szybkiemu rozwojowi przemysłu spożywczego został on „pierwszym wśród równych sobie” (Fiel 1999: 55–66). Zainteresowanie jego osobą nie zmalało i po jego śmierci, czego dowodem jest szereg artykułów, które pojawiły się w tobołskich gazetach w latach 1890–1891 („Sibirskiy Listok” 1891).

Znacznie mniej uwagi syberyjskie gazety poświęcały rzemiosłom i zajęciom, którymi zajmowali się Polacy. Tobolska gazeta „Sibirskiy Listok” (Kartka Syberyjska) na swoich łamach opublikowała artykuł *Coś na temat rzemiosła w Tobolsku*, który ocenił wpływ kulturalny Polaków na rozwój miejscowego rzemiosła. Wielkie uznanie wyraził autor artykułu dla kunsztu Ignacego Plapasa. Wspomina o artyście, że „cudzoziemcy kupowali jego rzeźby za duże kwoty”, a nawet „miał zamówienia z Moskwy i Petersburga”. W artykule byli także wymienieni inni artyści, m.in. Fleorowski, który wykonywał szkatułki i tabakierki. Za krzyż z kory brzozonej dostał złoty medal w Londynie. Po jego śmierci „wyrób przedmiotów z kory brzozonej zanikł; choć w latach 70. XIX wieku były podjęte próby wyrobu szkatulek... ale to było tylko rzemiosło” („Sibirskiy Listok” 1891, nr 3: 4; nr 19: 5).

Przeanalizowane relacje prasowe z tomskich i tobołskich gazet przełomu XIX i XX wieku pokazują, że przedstawiciele diaspory polskiej w swoim życiu codziennym na Syberii byli dość aktywni zarówno jako przedsiębiorcy, jak i działacze społeczni.

Aktywność polskiej diaspory na Syberii w latach 1918–1919 na przykładzie publikacji w gazetach Minusińska

W okresie zmiany władzy w latach 1917–1919 życie polskiej diaspory nabrało całkiem nowego charakteru, co znalazło odbicie na łamach prasy

guberni jeniisejskiej. Szczególna aktywność polskiej diaspory przypada na rok 1918 z powodu powstania V Dywizji Strzelców Polskich w składzie Białej Armii Aleksandra Kołczaka³. Wiązało się to z pojawieniem się narodowościowych organizacji społecznych, szkół, a nawet z powstaniem polskiej prasy (Ślisz 1968: 93–95), np. polskiego tygodnika „Głos Syberii” założonego w Nowonikołajewsku w 1916 r. i ukazującego się do maja 1917 r. (Kuszelejko 1993: 133–134).

Najważniejszym wydarzeniem dla polskiej diaspory na Syberii było odzyskanie niepodległości przez Rzeczpospolitą w listopadzie 1918 r. Wielu polskich patriotów mieszkających na Syberii próbowało powrócić do ojczyzny. O tym „wybuchu” polskiego życia można przeczytać w prasie, która ukazywała się na południu guberni jeniisejskiej – w Minusińsku. W mieście Minusińsk w powiecie minusińskim w latach 1918–1919 ukazywały się gazety: „Trud” – organ prasowy niezależnej partii socjalistycznej oraz „Minusinskiy Kray” – tygodnik partii demokratycznej. Tytuły te można scharakteryzować jako periodyki demokratyczne. Cenzura, która była stosowana względem publikacji prasowych w Rosji carskiej, a później w Rosji sowieckiej, w tym krótkim okresie historycznym nie obowiązywała. W gazetach były drukowane ogłoszenia o rejestrze wojskowym Polaków, o poborach Polaków do służby wojskowej, a także – w rozdziale „Kronika” – o realizacji poboru. 22 września 1918 r. w ogłoszeniu Tymczasowego Rządu Syberyjskiego o powoływaniu młodych ludzi (z roczników 1898 i 1899) do służby wojskowej zaznaczono, że „poborowi podlegają Polacy – mieszkańcy miasta Minusińska oraz powiatu minusińskiego” („Trud” 1918, nr 15: 1). Rozkaz nr 37 określał, że „Polscy oficerowie podlegają poborowi do służby wojskowej na zasadach obowiązujących oficerów rosyjskich i są powoływani do oddziałów

³ Aleksandr Wasiljewicz Kołczak (1874–1920) – rosyjski oficer marynarki, admirał, badacz polarny. W latach 1916–1917 dowódca Floty Czarnomorskiej. W październiku 1918 r. Aleksander Kołczak przybył do Omska i 4 listopada został wyznaczony na ministra wojny i marynarki w antybolszewickim rządzie koalicyjnym (Ogólnorosyjski Rząd Tymczasowy, zwany też Rządem Syberyjskim lub Dyrektoriatem) z siedzibą w Omsku. Jednak 18 listopada 1918 z udziałem kadetów, białych oficerów niezadowolonych z rządów Dyrektoriatu i czeskiego gen. Gajdy Kołczak dokonał przewrotu. Ustanowiwszy dyktaturę, ogłosił się „wielkorządcą państwa rosyjskiego” w stopniu najwyższego dowódcy naczelnego. Podporządkowana mu Rada Ministrów nadała mu stopień admirała. Przejął armię, której wcześniej udało się – z istotną pomocą Korpusu Czechosłowackiego – zająć Syberię do Uralu. 4 stycznia 1920 r. Kołczak abdykował w pociągu ewakuacyjnym na zachód od Irkucka, przekazując swe pełnomocnictwa gen. Antonowi Denikinowi. 7 lutego 1920 r. w Irkucku po 6-dniowym śledztwie Kołczak został rozstrzelany przez bolszewików, bez procesu, na rozkaz z Moskwy. Zob. В. Краснов. Г. Колчак, *И жизнь, и смерть за Россию: В 2 кн.*, Москва 2000.

polskich; zwierzchnicy oficerów Polaków (mężczyzn do 43 roku życia, w tym zdolnych do służby nieliniowej) powinni kierować pod dowództwo naczelnika legionu do Irkucka” („Trud” 1918, nr 16: 2). Później, 4 września, gazeta pisała, że pobór ochotników do oddziałów polskich we wszystkich wielkich miastach Rosji i Syberii prowadzi organizacja polska, która funkcjonuje nielegalnie przy rządach bolszewików; przygotowywany jest polski zjazd mający na celu organizację rządu polskiego, „w jego ręce będzie oddane całe kierownictwo wojska polskiego” („Trud” 1918, nr 17: 4). Na „szanowanego legionera” mianowano Mikołaja Kowalewskiego w wieku 89 lat, który wstąpił do Syberyjskiego Legionu Polskiego. Brał udział w rewolucji 1848 roku oraz powstaniu 1863 roku, odbywał za to kilka lat katorgi. Mawiał: „Mam tyle siły, aby umrzeć za Ojczyznę” („Trud” 1918, nr 17: 3).

9 listopada 1918 r. gazeta informowała: „w Rosji zgodnie z rozkazem Polskiego Komitetu Wojskowego wszyscy Polacy od 17 do 45 roku życia bez względu na poddaństwo podlegają poborowi; w przypadku niestawienia się podlegają odpowiedzialności według prawa czasu wojennego” („Trud” 1918, nr 20: 2).

W prasie z roku 1919 znajduje się informacja o Janie Wierzbickim – pełnomocniku Polskiego Komitetu Narodowego. O jego działalności przeczytamy m.in. w gazecie „Minusinskiy Kray”: „Pełnomocnik otrzymał około 400 wniosków o uzyskanie poddaństwa polskiego. W Minusińsku i powiecie minusińskim odnotowano ogółem około 4000 Polaków, w tym też kobiety” („Minusinskiy Kray” 1919, nr 14: 4). Również Polacy zwracali się do kancelarii pełnomocnika Polskiego Komitetu Narodowego w Minusińsku z prośbą o wydanie pozwolenia na wyjazd (repatriację) do Polski. Jan Wierzbicki ostrzegał ich: „Komitet posiada wiarygodne informacje o tym, że osoby, które przedostały się przez front, podlegają przymusowi mobilizacji oraz odprawy na pole walki” („Minusinskiy Kray” 1919, nr 17:2). 17 lipca 1919 r. w pomieszczeniu szkoły realnej odbyło się zgromadzenie Polaków, na którym Jan Wierzbicki został wybrany na delegata Ogólnosyberyjskiego Zjazdu Polaków w Irkucku („Minusinskiy Kray” 1919, nr 17: 3). Ostatnia publikacja dotycząca rejestru wojskowego Polaków pojawiła się w prasie miejscowej. Jest to rozkaz najwyższego władcy⁴ z dnia 9 sierpnia 1919 r. o rejestracji ludności miejskiej od 18 do 43 roku życia: „Spośród osób o narodowości polskiej uwolnić od obowiązku poboru do służby wojskowej tylko tych, którzy pozbawili się poddaństwa rosyjskiego lub podali o tym prośbę na piśmie do publikacji niniejszego rozkazu” („Minusinskiy Kray” 1919, nr 21: 1). Na łamach minusińskich gazet były publikowane interesujące informacje o Polakach wówczas odgrywających

⁴ Chodzi o władcę Syberii – admirała Aleksandra Kołczaka.

znaczącą rolę w życiu powiatu minusińskiego. Najbardziej szanowana wśród mieszkańców powiatu była rodzina Wojciechowskich.

16 lipca 1918 r. na posiedzeniu Minusińskiej Dumy Miejskiej przywitano jej najstarszego członka – Narcyza Wojciechowskiego⁵. Podczas swojego przemówienia senior życzył Dumie przyjaznej i owocnej pracy („Trud” 1918, nr 12: 2). W czerwcu 1919 r. dom handlowy „Wojciechowski i Synowie” znalazł się w „Wykazie osób handlowej, przemysłowej oraz ogólnie zamożnej klasy miasta Minusińska, odprowadzających podatki na obronę miasta i powiatu”. Na te cele dom handlowy ofiarował 2500 rubli („Minusinskiy Kray” 1919, nr 15: 2). Natomiast „Na potrzeby uchodźców Urianchaja, powiatu minusińskiego oraz rodzin ofiar gangów bolszewickich” Wojciechowscy ofiarowali 500 rubli („Trud” 1918, nr 16: 2). W 1918 r. warzelnia soli Wojciechowskich miała niedobór robotników. 22 lipca ukazało się ogłoszenie o poszukiwaniu do pracy 4 osób z zapłatą 6 rubli dziennie („Trud” 1918, nr 18: 2). 1 sierpnia ogłoszono informację o tymczasowym wstrzymaniu pracy warzelni. Przyczyna, którą podano, była następująca: „robotnicy zostali skuszeni wysoką płacą zaproponowaną przez inorodców za prace rolne, porzucili stanowiska i opuścili zakład. Prawdopodobnie pracowników zastąpią aresztanci lub jeńcy” („Trud” 1918, nr 20: 2).

13 stycznia 1919 r. zmarł nestor rodu Wojciechowskich, powstaniec styczniowy Narcyz Wojciechowski (1846–1919), o czym świadczy obszerny nekrolog autorstwa Iwana Czybizowa. „Po długiej i ciężkiej chorobie zmarł w Tomsku Narcyz, syn Józefa Wojciechowskiego. Odszedł w zaświaty weteran powstania polskiego z 1863 roku, starszy ławnik Rady Miejskiej miasta Minusińsk, popularny i powszechnie poważany działacz społeczny” („Trud” 1919, nr 2: 2–3). Autor nekrologu przedstawił życie Wojciechowskiego – od czasów pobytu w Królestwie Polskim, poprzez udział w powstaniu i okres zesłania – oraz wkład Polaka i jego rodziny w rozwój prowincjonalnego Minusińska. Czybizow w taki sposób opisuje „polskość” i jednocześnie „syberyjskość” zasłużonego dla Minusińska obywatela:

Oddzielony tysiącami kilometrów od Polski, w ciągu dziesiątków lat bez możliwości odwiedzenia rodzinnych stron, N. Wojciechowski zawsze pała miłością do swej ojczyzny, interesuje się każdą wiadomością, która jej dotyczy.

Już pod koniec swego życia, gdy stan zdrowia zmusza go do zamieszkania w Moskwie i w Tomsku, p. Wojciechowski angażuje się w działania tamtejszych organizacji polskich i do samej śmierci zajmuje stanowisko prezesa Polskiego Komitetu w Tomsku.

⁵ Szczegółowo o N. Wojciechowskim: Leończyk 2013: 177–190.

Spędziwszy większą część życia na Syberii, N. Wojciechowski zdołał pokochać swoją drugą ojczyznę. Bolał jej boleścią, radował się jej radością. Trzeba było tylko widzieć, z jaką dumą mawiał p. Narcyz o „naszym” syberyjskim uniwersytecie, o wyższych żeńskich kursach i innych tak nielicznych zakładach naukowych Syberii. Z jaką niecierpliwością oczekiwał on na wyzwolenie całego narodu rosyjskiego i jak gorąco wierzył w jasną przyszłość Rosji i Syberii (tamże).

Nie wszyscy Polacy doczekali powrotu do ojczyzny. 2 lipca 1918 r. zmarł Mikołaj Kułżyński (1884–1918). Krótki nekrolog informuje, że ukończył Wydział Historyczny Charkowskiego Uniwersytetu. Od 1915 r. pracował jako wykładowca minusińskiej szkoły realnej, był członkiem redakcji gazety „Trud”. Jego żona Olga Kułżyńska także pracowała w minusińskiej szkole realnej jako nauczyciel języka niemieckiego („Trud” 1918, nr 11: 2).

W latach 1917–1919 Polacy zajmowali ważne stanowiska kierownicze we władzach miasta. W lipcu 1918 r. Mikołaj Dobrzycki objął posadę komendanta miasta Minusińska i za pośrednictwem gazety oświadczył o złożeniu broni siecznej i palnej („Trud” 1918, nr 14: 1). W ogłoszeniu z 17 sierpnia w gazecie „Trud” napisano, że jest pełnomocnikiem do spraw utworzenia dobrowolnej armii z przedstawicieli rdzennych ludów Syberii w powiecie minusińskim. 11 października gazeta „Trud” informowała o zamachu na Dobrzyckiego. 8 października w nocy strzelali do niego dwaj nieznani sprawcy. Dobrzycki w odpowiedzi również oddał dwa strzały. Zamachowcy uciekli. Dobrzycki strzelał jeszcze siedem razy, bo liczył na to, że usłyszą go strażnicy miejscy. Nikt jednak nie zareagował. Gazeta ironicznie skomentowała to zdarzenie: „To świadczy o tym, jak dobrze zorganizowano ochronę miasta w czasie nocnym” („Trud” 1918, nr 2: 4).

Byli wśród minusińskich Polaków znani później muzycy, jak na przykład Stefan Połotyński⁶, który w 1918 r. objął prezesurę Minusiń-

⁶ Stefan Połotyński (1895–1967) – muzyk, działacz polonijny, założyciel pierwszego pisma polskiego w Australii. Po wybuchu I wojny światowej wyruszył na front z kompanią kadrową 6 sierpnia 1914 r. Wkrótce dostał się do niewoli rosyjskiej. Jako jeńiec został przewieziony w 1915 r. z twierdzy w Kijowie do Omska wraz z 34 legionistami. W 1916 r. założył orkiestrę z 44 jeńców: Słowian, Polaków, Czechów i Serbów. 6 grudnia 1916 r. w miejskim teatrze w Omsku odbył się z powodzeniem pierwszy koncert nowej orkiestry. W sformowanej na Syberii w 1918 r. 5 Dywizji Strzelców Polskich został mianowany kapelmistrzem, a w styczniu 1919 r. zatwierdzony jako oficer orkiestrowy w stopniu porucznika. Po klęsce armii admirała A. Kołczaka w 1920 r. i kapitulacji formacji polskich przyłączył się do grupy żołnierzy uciekających przez Mongolię i Mandżurię do Japonii. 25 maja 1920 r. Stefan Połotyński przyплыł do Sydney. Zasłużył się jako dyrygent, kompozytor. W 1924 r. dyrygował jedną z pierwszych orkiestr australijskiego radia w Sydney. W 1930 r. rozpoczął wydawanie w Brisbane pierwszego polskiego pisma w Australii. Zob. Paszkowski 1962.

skiego Związku Zawodowego Muzykantów. 21 sierpnia gazeta informowała, że ów związek wznowia swoją działalność i ponownie organizuje kameralne wokalnie-instrumentalne koncerty dostępne dla wszystkich w każdą sobotę. „Koncerty odbędą się z udziałem orkiestry mieszanej, mamy nowe osoby. Zapraszamy wszystkich zainteresowanych. Koncert poprowadzi S. Połotyński, kierownik St. Pudul” („Trud” 1918, nr 14: 1).

Obszerne informacje z okresu 1917–1919 o życiu przedstawicieli diaspory polskiej na Syberii można znaleźć w wielu gubernialnych i powiatowych periodykach. Przedstawiony przykład z dwóch gazet z niewielkiego miasta Minusińsk obrazuje, jak aktywni byli Polacy w tym okresie, i wskazuje, że najważniejszym ich celem był powrót do odrodzonej ojczyzny. Działalność Polaków na Syberii w tych latach można uznać za swoisty renesans diaspory polskiej w tym dalekim regionie. Odrodzenie mogło nastąpić, ponieważ Syberia ze swoimi mieszkańcami faktycznie do połowy 1919 r. nie należała do Rosji sowieckiej i aktywnie na jej terenie był wspierany „separatyzm syberyjski”. Znajdujące się na Syberii wojska czechosłowackie i V Dywizja Strzelców Polskich w składzie Białej Armii Aleksandra Kołczaka po oficjalnym zakończeniu I wojny światowej podtrzymywały ten niepewny proces tworzenia „syberyjskiego separatyizmu”. Dlatego niniejszy artykuł analizuje również gazety wykraczające czasem ukazywania się poza początek XX wieku (do początku roku 1919).

Zakończenie

Na przełomie XIX i XX wieku Polacy stali się zauważalną częścią syberyjskiego społeczeństwa – na równi z Rosjanami, rdzennymi ludami, Żydami i Niemcami. Stosunek społeczeństwa syberyjskiego do Polaków można zaobserwować na podstawie publikacji prasowych drugiej połowy XIX i początku XX wieku. O ile w latach 80. XIX wieku takich publikacji było niewiele, o tyle w latach 1890–1914 pojawiło się ich znacznie więcej. Przełomowym momentem dla diaspory polskiej na Syberii były lata 1918–1919. Było to związane z odzyskaniem przez Polskę niepodległości i repatriacją Polaków do ojczyzny.

Z przeprowadzonej analizy publikacji na łamach prasy syberyjskiej wynika, że społeczeństwo syberyjskie odbierało Polaków jako naród przedsiębiorczy, aktywny i kulturalny. W publikacjach niejednokrotnie podkreślany był znaczący wkład przedstawicieli diaspory polskiej w rozwój nauki i oświaty na Syberii w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku.

Literatura

Prasa

- „Golos Tomska” („Голос Томска”) 1908, nr 10 z 12.01; nr 97 z 4.05.
 „Minusinskiy Kray” („Минусинский Край”) 1919, nr 14 z 8.06; nr 15 z 20.06; nr 16 z 8.07; nr 17 z 19.07; nr 18 z 22.07, nr 20 z 1.08; nr 21, z 17.08.
 „Russkaya Starina” („Русская Старина”) 1886, t. 52, nr 12; 1889, t. 62, nr 5.
 „Sibirskaya Gazeta” („Сибирская Газета”) 1883, nr 12 z 20.03.
 „Sibirskaya Mysl” („Сибирская Мысль”) 1907, nr 84 z 7.02.
 „Sibirskaya Zhizn” („Сибирская Жизнь”) 1898, nr 145 z 10.07; 1902, nr 24 z 29.01.
 „Sibirskiy Listok” („Сибирский Листок”) 1891, nr 3 z 18.01; nr 19 z 5.04.1891.
 „Sibirskiy Vestnik” („Сибирский Вестник”) 1895, nr 12 (dodatek) z 27.01; nr 13 z 29.01.
 „Sibir” („Сибирь”) 1883, nr 31 z 3.07; nr 48 z 1.09.
 „Tomskiy Listok” („Томский Листок”) 1897, nr 66 z 22.03; nr 86 z 24.04, nr 50 z 4.03; 1902, nr 24 z 29.01.
 „Tomskiye Gubernskiye Vedomosti” („Томские Губернские Ведомости”) 1881, nr 5 z 31.01; 1883, nr 13 z 31.03; nr 17 z 5.05.
 „Trud” („Труд”), 1918, nr 11 z 3.07; nr 12 z 18.07; nr 14 z 14.08; nr 15 z 22.08; nr 16 z 27.08; nr 17 z 4.09, s. 4; nr 20 z 9.11; 1919, nr 2 (159) z 14.01.
 „Yeniseyskiye Gubernskiye Vedomosti” („Енисейские Губернские Ведомости”) 1891, nr 14 z 6.04; 1891, nr 19 z 11.05.
 „Yeniseyskiye Yeparkhial'nyye Vedomosti” („Енисейские Епархиальные Ведомости”) 1886, 1895, 1896, 1897, 1899, 1900, 1901, 1903, 1904, 1905.
 Zapiski Imperatorskoy Akademii Nauk („Записки Императорской Академии Наук”) 1887, t. 55.

Opracowania

- Brus A., Kaczyńska E., Śliwowska W., 1992, *Zesłanie i katorga na Syberii w dziejach Polaków 1815–1914*, Warszawa.
 Chudnovskiy S.L., 1934, *Iz dal'nikh let. Vospominaniya*, Moskva.
 Fiel S., 1999, *Na syberyjskim trakcie. Polacy w Kraju Tiumeńskim*, Warszawa.
 Krasnov. V.G., 2000, *Kolchak, I zhizn', i smert' za Rossiyu: V 2 kn.*, Moskva.
 Kruzhalina A.A., 2010, *Natsional'nyy vopros v Rossii v podderzhku russkoy demokrati-cheskoy mysli XIX veka [w:] Materialy Vserossiyskoy nauchnoy konferentsii, posvy-ashchennoy 200-letiyu so dnya rozhdeniya general-gubernatora Vostochnoy Sibiri N. N. Murav'yeva-Amurskogo*, Irkutsk.
 Kruzhalina A.A., 2013, *Natsional'nyy vopros v obshchestvennom mnenii sibiryakov vtoroy poloviny XIX veka (po materialam periodicheskoy pechati). Avtoreferat dis-sertatsii na issledovaniye uchenoy stepeni kandidata istoricheskikh nauk*, Irkutsk.
 Kruzhalina A.A., 2013a, *Yevreyskiy vopros» po materialam sibirskikh gazet vtoroy polo-viny XIX veka, „Izvestiya Irkutskogo gosudarstvennogo sluzhashchego universite-ta”, Seriya „Politologiya. Religiovedeniye”, nr 2.*
 Kruzhalina A.A. 2013b, *Pol'skiy vopros v diskussiyakh rossiyskoy obshchestvennosti XIX veka, „Vestnik BGU”, Ser. Istoriya, nr 1.*
 Kuszlejko J., 1993, *Książka polska w Rosji na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa.
 Leończyk S., 2013, *Życie po 1863 roku. Syberyjskie losy Narcyza Wojciechowskiego [w:] Dziedzictwo powstania styczniowego. Pamięć, historiografia, myśl polityczna*, red. A. Kulecka, Warszawa.

- Leończyk S., 2021, *Mniejszość polska w Federacji Rosyjskiej. Uwarunkowania, stan aktualny i perspektywy*, Lublin.
- Marks M., 2021, *Zapiski starca*, przekład pod kierunkiem A. Jaskólskiego: M. Bienias, M. Kołakowski, M. Miętek, M. Wąsowski, M. Wróbel, red. P. Głuszkowski, A. Jaskólski, S. Leończyk, Warszawa.
- Najdus W., 1967, *Polacy w rewolucji 1917 roku*, Warszawa.
- Nikolayev V.I., 1928, *Sibirskaia periodika i politicheskaya ssylka*, „Katorga i Zsyłka”, nr 4 (41), Moskwa.
- Nowiński F., 1995, *Polacy na Syberii Wschodniej. Zesłańcy polityczni w okresie między-powstaniowym*, Gdańsk.
- Paszkowski L., 1962, *Polacy w Australii i Oceanii 1790–1940*, Londyn.
- Sukhova N.G., 1964, *Fiziko-geograficheskiye issledovaniya Vostochnoy Sibiri v XIX veke*, Moskva.
- Ślisz A., 1968, *Prasa polska w Rosji w dobie wojny i rewolucji (1915–1919)*, Warszawa.
- Wiśniewski J., 2019, *Liczebność Polaków we Wschodniej Rosji i na Syberii w latach 1914–1918. Zarys problematyki [w:] Polacy na Syberii od XIX do XXI wieku*, red. S. Leończyk, Warszawa.
- Yermolinskiy L.L., 1985, *Sibirskie gazety 70–80-kh XIX v.*, Irkutsk.
- Zesłańcy postyczniowi na Syberii Zachodniej w opinii rosyjskiej administracji i ludności syberyjskiej*, cz. 2: *Pamiętniki, listy, publicystyka. Początki rosyjskich badań nad losami polskich zesłańców postyczniowych na Syberii*, wybór i opracowanie W. Caban, K. Łatawiec, J. Legieć, T. Mosunowa, red. J. Legieć, Kielce 2019.